

ОСОБЛИВОСТІ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ВЗАЄМИН НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ (за умов модернізаційних перетворень у ХІХ–ХХ століттях)

Любов Боса

УДК 39(477.63/.65)+303.446.4

У статті проаналізовано особливості етнокультурних взаємин і трансформацій у Південній Наддніпрянщині в умовах модернізаційних процесів. Використано переважно писемні та усні нарративні джерела. Здійснено порівняння матеріалів модернізаційних практик з досліджень зарубіжних авторів.

Ключові слова: модернізація, традиція, етнокультурні взаємини.

The paper analyzes the peculiarities of the ethno-cultural relations and transformations in the South Dnieper region subject to the modernizations. We use mainly written and oral narrative sources. The materials from the foreign authors' researches on modernization practices are involved and compared.

Keywords: modernization, tradition, ethno-cultural relations.

Етнокультурні взаємовпливи та трансформації, які відбувалися і відбуваються на теренах Південної Наддніпрянщини, зумовлені як спонтанними, природними еволюційними процесами, так і спрямованими, ініційованими владними інституціями. Останні нерідко виявлялися у формі так званих модернізаційних проєктів. Варто наголосити, що і сам процес модернізації прийнято розглядати у двох площинах: як такий, що здійснюється з огляду на логіку внутрішнього розвитку суспільства, відповіді культури на зовнішні виклики, і такий, що ініціюється зовні, як правило, чужими метрополіями або власними авторитарними режимами.

Південна Наддніпрянщина — унікальний соціокультурний і природно-ландшафтний феномен. Упродовж століть ця територія була своєрідною лабораторією, де відбувався синтез різних традицій, землеробської та кочових культур, відповідних релігійних практик тощо. Перебування на стику культур і цивілізацій, у зоні активної міжетнічної взаємодії обумовлювало тенденції культурної інтеграції народів і водночас їхньої своєрідності. Саме тут стало можливим і зародження власного соціокультурного модернізаційного проєкту — утворення запорозької козацької спільноти як реагування українського етносу на

зовнішні виклики. «Утворення козацтва, з власним, сформованим під потужним східно-степовим впливом, етнокультурним комплексом, було відповіддю України на тотальний наступ Великого азійського Степу [...] привело до коригування української етнічної ніші»¹. Проте зі знищенням Січі та розпоршенням козацтва відбувалися соціокультурні та геоландшафтні зміни, яких не знали до цього інші українські землі.

Просторова експансія Російської імперії у ХVІІІ ст. з урядовою іноземною колонізацією, як ще одним черговим масштабним експериментом, була спрямована на якнайшвидшу інтеграцію цих земель до її складу й використання їх вигідного стратегічного розміщення та величезних природних ресурсів. Однак аналіз перебігу й результатів заселення і господарського освоєння Півдня України у ХVІІІ — першій половині ХІХ ст. українськими й зарубіжними дослідниками свідчить, що українське населення регіону все ж продовжувало зростати, усупереч штучно привнесеним планам².

Період урядової колонізації став і періодом творення нових типів населених пунктів на Півдні: військових поселень, іноземних колоній, державних чи поміщицьких сіл тощо.

Незважаючи на численні факти етнокультурних взаємозапозичень у життєдіяльності

мешканців краю, що також інтегрувало і збагачувало культури різноетнічного населення, умови і статус іноземних поселенців з волі влади, як відомо, надто відрізнялися від стану українського населення, що інколи викликало суперечності, які не могли бути подолані за тих умов³. У цьому зв'язку зауважимо на характерних рисах життєдіяльності поселення у широкозапроваджених владою поселеннях нового типу — військових, що певним чином проектували трансформації селянської та козацької свідомості. Досить проникливими є свідчення мешканця подібного населеного пункту — вільшанського священника Володимира Лобачевського⁴, який зазначив, що напередодні скасування військового статусу ці великі поселення, «такі нехарактерні» для місцевої традиції, здавалися настільки впорядкованими і доскональними, що ніхто й не подумав би про їх швидкий занепад.

Дві важливі обставини, за В. Лобачевським, стали причиною для невдоволення і зовсім розорили військових поселення. Це — штучна перебудова всіх сіл військових поселень за новими планами, складеними інженерами, і вироблені керівництвом для поселенців так звані «урочні положення робіт».

Спочатку на нових, запроектованих головних вулицях перебудовували лише старі будинки. А потім, з особливою наполегливістю, стали будувати поряд майже цілі вулиці на нових лініях і виселяли туди жителів зі старих, насиджених і облаштованих садиб; старі садиби, що лежали не на лінії, повністю руйнували з усіма колишніми господарськими будівлями, садами, городами. За новими планами деякі старі садиби і зовсім зрівнювали із землею, а на їх місці будували площі, вулиці і різні казенні споруди. Іноді в колишніх садах влаштовували конов'язі для цілих ескадронів коней, а левади і хутори поселення також знищували. Розпланування позбавило жителів багатьох господарських зручностей та служб, натомість вони отримували тільки красиву, але «голу» хату на голій лінії. Сади поселення, де в 1820-х роках, за розповідями старожилів, майже по-

топала вся Вільшанка, були розорені, знищені, а на їхньому місці з'явилися чітко сплановані алейки, сільські парки, розплідники дерев, що слугувало тільки веселою декорацією військових поселень.

Автор називає все це «німецькими затіями», які були чужі селянській традиції. Вони лежали на них важким тягарем і не відповідали нагальним потребам. І тому, проіснувавши так майже сорок років, як тільки були скасовані військові поселення, багато хто із жителів стали повертатися знову на свої старі садиби, відбудовували їх і знову розводили сади. А стандартні нові будинки стали перебудовувати згідно зі своїми господарськими зручностями: знімали фронти, віконниці і розбирали тротуари, випалену цеглу зі стовпів і парканів із ґратами використовували на печі і труби. Шлагбауми, будки, парки, алеї — усе це зникало.

Найтяжчим і руйнівним тягарем для військових поселення було «урочне положення робіт». За словами В. Лобачевського, коли поселення наповнили іноземці та іновірці, які хотіли зробити «з руського німця» і все перебудувати на зовнішній німецький лад, тоді всюди в поселеннях для німців виходило все чудово, а для місцевих — жахливо. Далі автор зацентрував, що майже всі вищі і кращі пости начальників у поселенні зайняли німці і частково поляки. Герштенцвейги, Шварци, Шмідти, Моллери, Лауниці, Берги, Корфу, Філеборни, Міттермани «красуються своїми підписами» на всіх найважливіших циркулярах і розпорядженнях. Саме від них ішли ініціативи всіх реформ і нововведень у військових поселеннях, які з математичною пунктуальністю безапеляційно вводила в життя нижча влада згідно з військовою субординацією. Спочатку вищим керівництвом були обрані здорові, сильні працівники із селян і в присутності Комісії поставлені на пробні роботи в полі. Одні з них у присутності Комісії повинні були косити, інші — жати, ще інші — в'язати, сіно складати, потім возити, молотити, віяти. І скільки кожен робітник за

один день зробив — це було визнано за норму для всіх інших поселенців.

За цим зразком зробили пробу і для оранки, посіву, молотби, нарешті, скільки здорова робоча худоба може підняти, перевезти тягарів на возі тощо. Усе це чітко математично було визначено, врегульовано і звідси укладено «урочне положення робіт». Робота була по-сильною тільки для вибраних, здорових і дужих осіб. Урочне положення не брало до уваги ні різниці в силі робітників, ні погоди, ні врожайності хліба — нічого. Будь-яку недоїмку по урочних роботах приписували недбальству й ліні та суворо карали давнім військовим способом — різками. За всім цим стежило безліч військових контролерів, які за недовиконання робіт тут же карали селян різками. Багато з них були призначені з кавалерійських полків гусарів і уланів, що не вміли управляти господарством і зовсім не розуміли його. Усі родинні обряди та свята також повністю регламентувалися владою.

Таким чином, резюмував священник, у військових поселеннях скрізь і у всьому панував зовнішній порядок, вишукана чистота, благоустрій і благоденство, а у внутрішньому житті були непомірні труднощі, які незабаром призвели до низки відкритих протистоянь. Це були штучні експерименти без врахування місцевих умов, досвіду господарювання. Наслідки ще довго давали про себе знати. Так, 1903 року в доповіді, виголошеній на зібранні чергового Херсонського губернського комітету, ідеться про те, що земельні наділи селян з колишніх військових поселень розміщені у віддалених місцях, адже ці села дуже великі — від 10 до 18 тис. населення. Урожайність надзвичайно низька. Через щільність наділів усе заростає так швидко бур'янами, що селяни нерідко викошують недозрілий хліб, щоб зовсім не втратити його. Незручні в земле- і природокористуванні поселення пропонували знову розбити на хутірські господарства. Зауважимо лише, що хоча такі проекти і було визнано невдалими, надалі подібні процеси, як відомо, набирали тіль-

ки нових відтінків, що особливо посилювалося в радянський період.

Період аграрної колонізації став не лише періодом творення нових типів населених пунктів, але й розмежувань земель, що знайшло своє відображення в народних переказах. Катерина «як почала роздавати панам запорозьку землю, як почала»... У сучасних народних оповідях цей мотив здебільшого присутній у топонімічних варіантах, пов'язаних з перейменуваннями назв колишніх козацьких зимівників на інші, за іменами нових господарів: Єленінське, Потьомкіне, Нововоронцовка, Фрізен, Файлівка тощо.

Ще однією з виразних характерних рис регіонального простору на той час (як у народних переказах, так і в наративних джерелах) виступає постійна його трансформація різноетнічним населенням. Ліси в заплавах степової зони, балках і байраках були переважно знищені в другій половині XVIII — першій половині XIX ст. Академік Д. Яворницький, ґрунтуючись на історичних джерелах і старовинних картах, писав, що величезні ліси тягнулися вздовж Дніпра, по Орелі, Самарі та всіх інших річках степової зони. Самарські ліси простягалися на 182 версти і досягали 20 верст завширшки. Ще в XV ст. вони займали 400 кв. км, а тепер від них залишилися жалюгідні рештки⁵.

Знищення лісів, розорювання степів, замулення річок, що було колись неможливим за колишніх господарів, призводило до незворотніх наслідків. Ще в документах Коша постійно наголошувалося щодо охорони довкілля. Тож у свій час паланкові старшини з обуренням доносили до Коша, що нові поселенці вирубують ліс навіть у Великому Лузі⁶.

Будівництво Української та Нової Дніпровської ліній вимагало вже суцільного вирубування. Найбільше обурювало козаків те, що під вирубку йшли навіть плодові дерева. Я. Новицький 1884 року записав спогади В. Нагірного про будівництво Олександрівської фортеці: «Молоді і старі в обхват двох чоловік дуби рубали нещадно [...] а на весну на

берегах обох Московок лисіли одні пеньки»⁷. Також і щодо річок запорожці були ошадливими. При зимівниках було багато вітряків. Але не було прийнято робити греблі для встановлення водяних млинів, адже це призводило до замулення джерел, пересихання річок. І вже після зруйнування Січі нові господарі повністю відійшли від цього звичаю. Поширення скотарства, будівництва на берегах заводів, вичучування льону та конопель занастало водойми, що вже на той час стало причиною втрати багатьох степових річок. Оповіді, записані Я. Новицьким, Д. Яворницьким, А. Кащенком, О. Афанасьєвим-Чужбинським від старожилів, яскраво змальовують картину нищення природного довкілля на козацьких землях та вкрай негативне сприйняття цього корінним населенням, колишніми зимівцями. І вже на початку ХХ ст. земські діячі порушували питання щодо повсюдної непомірної експлуатації природних ресурсів новопоселенцями, фахово аналізуючи наслідки нищення місцевої флори і фауни, зарегульованості водойм, розорювання цілих земель заради невблаганного збагачення власників земель та зростаючих міст. Також звучали пропозиції щодо негайного обмеження в таких господарських заходах⁸.

О. Афанасьєв-Чужбинський ще в середині ХІХ ст. відзначив поряд з руйнуванням природних пам'яток і занепад пам'яті про часи козацтва та місцеві традиції, що було пов'язано, на його думку, зі зміною господарів краю. Так, описуючи зруйновану могилу Костя Гордієнка, кошового отамана Кам'янської Січі, він зазначив байдужість населення до цього вандалізму, який суперечив самій основі української традиції: «Але в колишній козацькій палестині повсюдно порушують прах степових лицарів і освічений поміщик, і неосвічений селянин, і дикі череди тварин»⁹. Так і в Капулівці розорили могилу Івана Сірка. О. Афанасьєв-Чужбинський неодноразово просив господарів, на чийй землі було поховання, про її збереження. Автор з боєм фіксував нищення козацьких хрестів, що повсюдно використовували для фундаментів навіть ті господарі, яких він

уважав лояльними до українства, як наприклад, барона Штігліца. «Маєток цей належав Штігліцу [...] управителі-німці, хоч і прекрасні люди, але для них все одно — чи риють могилу свині, чи розкопує селянин. Вони займаються тільки дотриманням порядку у маєтку, залишки ж старовини для них справа байдужа. Якби це лежав який-небудь німецький лицар або принаймні людина, яка носила німецьке прізвище, а то Запорожець. Чи варто тривожитися про подібні дрібниці!»¹⁰.

Одним з найграндіозніших модернізаційних проектів уже нової доби став «Сталінський план перетворення природи». Розгортання системи ГЕС і водосховищ, організація складних гідромеліоративних споруд, програми освоєння цілини і модернізації сільського господарства, промислове освоєння нових регіонів, БАМ — найбільш масштабні програми народного господарства в СРСР. Спільною рисою подібних проектів є не тільки їх надзвичайна затратність, тривалість і складність реалізації, але і специфіка використання природних ресурсів і пов'язане із цим докорінне перетворення навколишнього природного та етнокультурного середовища, а також невідомість наслідків у соціальній, екологічній та економічній сферах.

Як усе це відбивалося у свідомості людей певним чином можуть показати усноісторичні наративи, записані автором упродовж 2011—2012 років від осіб, котрі безпосередньо пережили відселення з місцевості, що підлягала затопленню під час будівництва ГЕС. Подаємо тільки деякі з них.

Поширеним виявився «мандрівний сюжет» про передбачення та знаки перед подією, що однозначно асоціювалася з катастрофою.

«А бабуся казала, що був там такий божий чоловік Самусь, який ходив і, що скаже, — воно так і збувалося. І він сказав, що це, отуто, нічого не буде. Оце все покриє вода. І тут люди жить перестануть. І нічого не буде. Ну, пройде дуже багато время — і знову води не стане. І тільки коники стрибатимуть. А тоді знов прийде время — і там знов почнуть жити

люди. То ми ж ніхто в це не вірили. А поговори вже йшли, що будуть строїти ГЕС, що будуть... [...] вони на хатах писали: убрать до такого-то числа»¹¹.

«[Варфоломій] казав: “Їдь-їдь, — там тобі лучче буде. Це село знесеться, це временно, і ліс цей вирубається, і всіх пошлють. А ти сам їдеш — тобі лучче буде”. І так і було. Ми переїхали. “А там буде море”, — каже. А тато прийшов та каже: “Та він таке дурне балака! Хто цей ліс хоче вирубать? І хто це його море тут зроби? Так воно як було, так і буде”. Коли воно, со временем, виселили там і наших родичів — і стало море. Кругом затопило»¹².

«Колись ходив старець і казав: “Воно шось буде, шо оці-о, шо правлять, вони повтікають звідсіля, бо побоятся тут оставатися і залишиться пустеля така”»¹³.

На питання щодо отриманої можливості збудувати кращу хату одна з респонденток образно висловила загальне ставлення населення до цього: «Казала моя мама так: “Єслі ти на кого злий, шо тобі зло людина зробила, то ти нікого і нічого не лай, а скажи: “Шоб ти переселився”»¹⁴.

Якщо переважна більшість респондентів гадувала, що люди хоча й були дуже незадоволені, але досить покірно сприймали нові владні плани, то деякі були непримиреними в оцінці подій: «В нас не було панів. Це козача територія, ніяких панів не було, кроме комуністичних. Оце Калужино, Кам'янка, Мишурино, Бородаївка, Лихівка — оце не той, не було. ...А у владі були прийшли. [А чому не ставили місцевих?] Тільки перевірені люди були. А це ж козачі села були споконвіку. [Це якось відбилося на характері людей?] Якась розкутість у людини, шо гідність якась у нього єсть, не халуї якийсь. Та вже воно витравилося (козацький дух) там за Советів»¹⁵.

В іншій сім'ї, на Апостолівщині, розповідали, що коли голова родини дізнався про майбутні плани щодо затоплення, він всі свої численні військові ордени на блешні для риби перекував¹⁶. Звісно, найбільше страждали літні люди (записані нами спогади вже від

їхніх дітей нікого не можуть залишити бай-дужим). Для них втрачався весь сенс буття. О. Довженко, перебуваючи на будівництві Каховської, а потім Кременчуцької ГЕС, у своїх щоденниках про це писав: «Прощайте мрії, прощай любов, степи, простори серця і ріки. Ховаю вас на дно своєї душі, як Дніпро поховає в своїх водах многовічні плавні і роскоші величні на дні нового моря...»¹⁷. Про розібрану перед затопленням селянську хату в с. Покровське: «От неї веет мрачным роковым ужасом неумолимой обречённости. Это приговорённая к гибели женщина. Даже больше. Это приговорённая к исчезновению эра селянского бытия»¹⁸.

В інтерв'ю респондентів також міститься інформація щодо осмислення наслідків зміни життєвого середовища: «По-перше, з'явилися — це потопельники, далі — вбивці і самовбивці. І взагалі оце питання, бо коли в тебе на очах міняється різко оточення, ти можеш там не кричать, не плакати, ну, а як деякі це бачать... Але воно накладає свій відбиток, і він тільки негативний. ...Ну, десь так, затоплення почалося у п'ятдесят п'ятому році, але мені тоді було дев'ять років. На очах — як вода піднімалася, але перше, що було вразило, коли весною повернулися птахи з півдня, з вирію, і не знайшли своїх, так сказати, гнізд — було жахливо (вуха треба було закладати від їхнього крику). Поналітали і кричали дуже. А перед цим, коли вже плавні піднімалися, заливалися останні острівці, то до берега на колодах пливли звірі. Так, лисиці сиділи там, на колоді сидять лисиця, заєць, їжак (ті, шо збереглися), от. Пливли козулі, олені. І люди, замість того, шоб їх рятувати на березі, дули їх баграми. І це теж. А як помста за такий злочин — всякі ці вбивства. У нашому селі список від п'ятдесят п'ятого року до дві тисячі восьмого — страшний. Кожного року щось трапляється — це все наслідки. По-перше, у них саме пішло помутніння. Коли люди знімали в рік по два-три урожая картоплі. І копали його не лопатою, не заступом, а вилами. Раптом його немає. Так от, ми, діти, запро-

грамовані тоді були гуляти в плавнях, — і раптом їх не стало. У нас теж, от, різко впала в школах дисципліна (це дехто відзначав). Далі ми переорієнтувалися на степ. Ну, нема плавень — де ж гулять? В степах там. А тут на сім, на вісім — аж до Ленінського. Раптом немає там нічого — це психічно дуже впливає на людей. От вам середовище. [...] Ну, в нашому селі ще були росіяни, євреї були. Я думаю, вони також так сприймали. Я думаю, це не пов'язано зі складом — це на скільки вони корінні, мабуть, корінні це відчували глибше, а ті, що приїхали, якби не було, а переселенці з першого коліна — вони так не сприймають середовище, це вже треба чекати поглибленого сприйняття і другого-третього покоління людей, щоб вони вже відчули, що це земля прабатьків. А ті, що приїжджають, — ну, вони звикли, як кажуть, відбулися, як кажуть, легеньким переляком — і все. А... а корінне, корінне... Я пам'ятаю, коли ставили топірці по периметру майбутнього моря, ще повністю вода не поглинула територію. А діди питають: «Що це ви забиваєте топірці?» — «А це, — каже, — вода аж сюди прийде». А вони такі: «Як це? — Тут таке підвищення». А діди кажуть, ...а діди кажуть: «Хлопці, ви ті топірці повитягайте і отак забийте — ще вище вода буде». Вони казали, що вода ще вище буде — діди це казали: «Десь ці топірці метрів на двадцять, на сорок. Точно!» Вже ті топірці отам, а вода йде, безупинно руйнується берег і зараз. В одному місці більше, в іншому — менше»¹⁹.

Характерно, що і представники іноетнічних груп населення Півдня, які досить довго проживали в цій місцевості, спільно пережили з українцями найскладніші періоди в історії краю, ідентифікуючи себе з ними, уважаючи себе вже корінними. Наприклад, на Каховщині колишні мешканці швейцарської колонії «Основа», що також потрапила в зону затоплення, пережили і репресії, і радянську колективізацію. За словами дослідниці краю А. Яблонської, «про цих людей, які вміли так гарно господарювати, ділилися всім, — у меш-

канців навколишніх сіл залишилися найкращі спогади»²⁰.

Натомість на теренах Світловодщини чітко визначилися дві групи осіб, які по-різному сприймають минулі події і навіть нині періодично між собою ведуть дискусії. Умовно їх можна поділити на «новогеоргієвців» і «будівельників нового міста». Перші підтримують колективну пам'ять про минулі події і озвучують їх як зло на колективних заходах, у пресі. Інші вважають усе це недоречним. Про подібне свідчили і деякі відповіді наших респондентів, які звинувачували перших щодо людської невдячності — адже їм держава виплатила певні компенсації. Але найбільше вразили слова одного із чиновників, який на пропозицію місцевих ентузіастів щодо проведення пам'ятного заходу в місті, відповів: «Кому сейчас нужны эти сопли-вопли?» І як правило, саме в таких ситуаціях нечутливості до «місцевих смислів» проявляються й ознаки певної міжетнічної напруги, коли одні називають інших «ордою», «Иванами, не помнящими родства», а ті у свою чергу продовжують затято повторювати, що саме вони цивілізували цей край, «мы на месте диких бурьянов в Табурище построили прекрасный город»²¹.

Не наважуємося давати безапеляційні оцінки минулому. Проте деякі виявлені архівні матеріали щодо переселень при будівництві ГЕС підтверджують свідчення респондентів про розбіжності між задекларованими намірами влади і реальним їх утіленням²². Матеріали стосуються теми переселення людей Новогеоргієвського району, що розкривають масштаби планів будівництва, виконання будівельних робіт, залучення робочої сили, виконання партійних обіцянок щодо дострокових переселень, які нерідко приносили додаткові труднощі людям, зривали терміни виконання робіт тощо. Постанови Кіровоградського обкому партії та виконкому обласної ради депутатів трудящих розкривають ідеологію створення показових населених пунктів, які не виправдали свого призначення, та масштабні плани

укрупнення сіл, що призвело до зникнення з карти краю сотень населених пунктів, значна частина яких була свідком історії України із часів середньовіччя та епохи Козаччини.

«Віра у великі господарства, монокультурність, “правильні” села, зорані трактором поля, колективне або суспільне сільське господарство було переконанням, підтриманим упевненістю, що до цього прийде увесь світ», — пише американський антрополог Дж. Скотт, віднаходячи аналоги радянському досвіду модернізації у світовій практиці. Він наводить приклади з так званої віллажизації в Танзанії та Ефіопії, коли масове переселення призвело до руйнівних наслідків і в житті селян, і для навколишнього середовища²³.

Нові поселення завжди були невдалими для жителів — і як для соціальної спільноти, і як для підрозділів виробництва. Сам факт масового переселення знищував дорогоцінний спадок знань про місцеве середовище, землеробство і пасовища, а заодно і духовні надбання суспільства.

Так, Джуліус Ньерере більше 9 млн людей переселив у села уджамаа, але багато із цих сіл були адміністративними фікціями. Протягом свого президентства Ньерере відвідав майже всі країни соціалістичного блоку, що, очевидно, справило на нього неабияке враження. В іншому місці, у Танга, наприклад, були випадки «потьомкінських сіл», які створювали для відвідування Ньерере, згодом їх розбирали.

Подібна геометрична дійсність спостерігалася в Камбоджі при Пол Поту. Прямі стіни, прямі канали, повністю регулярні поля — квадрати гектарів посівів рису. Концентрація населення, примусові роботи, заборона на переміщення або від'їзд, контроль раціону, екзекуції.

У Румунії Чаушеску зруйнував сотні сіл, щоб створити місце для нефункціонуючих міст із «сучасними квартирами» (більш легкими в управлінні), де сільську місцевість поділили на зони суворої сільськогосподарської спеціалізації, ніби це було окреме підприємство з влас-

ним розподілом робочої сили. Режим назвав цю вправу «систематизацією». Іншим прикладом виставкового екземпляра, що видавали за дійсність, може слугувати під час Велико-го Стрибка наприкінці 1950-х років створення підлеглими Мао Цзедуна картини здорових селян і небувалих врожаїв за маршрутом прямування його поїзда.

Переселення було чимось набагато більшим, аніж просто зміною обстановки. Воно виривало людей з оточення, у якому вони мали навички та ресурси для задоволення своїх основних потреб, де були всі підстави для самодостатнього незалежного життя. Переміщували їх в інше оточення, де всі ці навички не мали ні найменшого застосування. Тільки в таких обставинах і можна було чиновникам зводити мігрантів до рівня жебраків, чиї слухняність і працю можна було купити за елементарний прожитковий мінімум.

Конфлікт між державними чиновниками та фахівцями, які активно планували майбутнє країни, з одного боку, і селянством, з другого, був оголошений першою групою — боротьбою між прогресом і мракобіссям, раціональністю і марновірством, наукою і релігією. І все ж, як наочно свідчать високомодерністські проекти, ці «раціональні» плани, які нав'язувала перша група, часто виявлялися провальними. Заплановані села не виправдали покладених на них надій, хоча іноді ці сподівання були цілком щирими, але, безперечно, вони ефективно розвалювали звичні природні соціальні зв'язки населення і, таким чином, допомагали глушити колективний протест.

На жаль, у нинішньому українському суспільстві актуальними є ті ж самі проблеми. Усе це представлено в розповідях наших респондентів про чергові «оптимізаційні» заходи щодо нових «неперспективних» сіл, шкіл, лікарень, бібліотек; заплановані земельні реформи зовсім не сприяють відродженню традиційних форм господарювання. Натомість Південна Наддніпрянина, як і вся Україна, дедалі більше відчуває негативні наслідки депопуляції, тяжкого екологічного стану. Ви-

хід чиновники шукають у зарубіжних інвестиціях. Наприклад, у китайській «допомозі» щодо відновлення зрошувальних систем на Херсонщині та їхній робочій силі. До чого це призведе? Відповідь маємо в неймовірній кількості застережень у світовій практиці. Тож і надалі, не враховуючи власні традиції, місцеві умови, ми приречені на повторення негативного історичного досвіду.

Таким чином, глобальні проблеми сучасності тісно переплетені з регіональними і національно-державними. У їх основі — протиріччя світового масштабу, які зачіпають основи

існування сучасної цивілізації. Сьогодні ідеї В. Вернадського і Римського клубу все ще не реалізовані. В автобіографічній книзі «Людські якості» італійський мислитель А. Печчеї вважає першими кроками на цьому шляху окреслення зовнішніх і внутрішніх меж людської присутності. Зовнішня межа — це та межа, яку не можна переступати в освоєнні природного середовища, бо відновити його потім буде неможливо. Внутрішні межі мають психофізичний характер і не повинні порушувати рівновагу між прогресом і культурним середовищем людини²⁴.

¹ *Балушок В. Г.* Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнімія. — Біла Церква : Вид. Пшонківський О. В., 2008. — С. 284.

² *Багалеї Д. И.* Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры (ист. этюд). — К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1889. — 112 с.; *Багалеї Д.* Заселення Південної України і перші початки її культурного розвитку. — Х. : Союз, 1920. — 110 с.; *Кабузан В. М.* Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII — первой половине XIX в. (1719—1858 гг.) — М., 1958; *Бойко А. В., Данилова Н. О.* Формування етнічного складу населення Південної України (кінець XVIII—XIX ст.) // Український історичний журнал. — 1992. — № 9. — С. 232; *Шмидт А.* Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. — С.Пб., 1863. — Ч. 2. — С. 155.

³ *Клаус А.* Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. — С.Пб., 1869. — 568 с.; *Падалка Л.* Землевладение немцев — бывших колонистов в Херсонской губернии. — Херсон, 1891. — 49 с. + 26 с. прилож.; *Наулко В. І.* Хто і відколи живе в Україні. — К., 1998. — 80 с.; *Наулко В. І.* Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність. — К., 2001. — С. 3—89; *Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII — первая половина XIX в.) / под ред. С. И. Бобылёвой.* — Д., 1999. — 232 с.; *Лях К. С.* Німецькомовні колоністи Півдня України в мультинаціональному оточенні: проблема взаємодії культур (XIX — початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Донецьк, 2005.

⁴ *Лобачевский В.* Бугское козачество и военные поселения [текст]: летописные наброски о. Владимира Лобачевского / В. Лобачевский // Киевская старина. — 1887. — № 12. — С. 591—626.

⁵ [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.lesovod.org.ua/node/14630>.

⁶ *Козирев В. К.* Запорізька спадщина Південної України останньої чверті XVIII — початку XIX ст. — Запоріжжя, 2006. — С. 137.

⁷ *Новицкий Я. П.* Народная память о Запорожье. Предания и рассказы собранные в Екатеринославщине. 1875—1905 г. — Екатеринослав : Типография Губернского Земства, 1911. — С. 45—46.

⁸ Труды местных комитетов «о нуждах сельскохозяйственной промышленности». Херсонская губерния. — С.Пб. : Типография В. Киришбаума. Воронцовская площадь д. Министерства финансов. — 1903. — С. 31—34.

⁹ *Афанасьев-Чужбинский О. С.* Подорож у Південну Росію / О. С. Афанасьев-Чужбинський. — Д. : Січ, 2004. — С. 251.

¹⁰ Там само. — С. 207.

¹¹ Записала Л. Боса 2012 р. в м. Світловодську Кіровоградської обл. від Олександри Василівни Шаль (дівоче прізвище — Ліненко), 1937 р. н. (родом із м. Новогеоргіївська Кіровоградської обл.).

¹² Записав П. Селецький у м. Кіровограді від Євдокії Давидівни Вакуленко, 1915 р. н. (родом із с. Самусівка Новогеоргіївського р-ну). Розшифрувала Л. Боса 2012 р.

¹³ Записала Л. Боса 2012 р. в с. Дніпрово-Кам'янка Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл. від Василя Артемовича Сідака, 1925 р. н.

¹⁴ Записала Л. Боса 2012 р. в с. Білецьківка Кременчуцького р-ну Полтавської обл. від Галини Петрівни Ярмоленко (дівоче прізвище — Кучеренко), 1933 р. н.

¹⁵ Записала Л. Боса 2012 р. в с. Дніпрово-Кам'янка Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл. від Василя Артемовича Сідака, 1925 р. н.

¹⁶ Записала Л. Боса 2012 р. в с. Ленінське Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл. від Галини Іванівни Положій, 1955 р. н.

¹⁷ Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956. Дневниковые записи, 1939–1956 / О. П. Довженко. – Х. : Фоліо, 2013. – С. 705.

¹⁸ Там само – С. 736.

¹⁹ Записала Л. Боса 2012 р. у м. Запоріжжі від Костянтина Івановича Сушка, 1946 р. н. (родом із с. Бабіне Верхньорогачинського р-ну Херсонської обл.

²⁰ Записала Л. Боса 2013 р. в м. Каховці Херсонської обл. від Алли Миколаївни Яблонської, 1940 р. н.

²¹ Записала Л. Боса 2012 р. в м. Світловодську Кіровоградської обл. від Сергія Гайдука, 1977 р. н. С. Гайдук – один з організаторів пам'ятних заходів щодо затоплених населених пунктів, він і переповів ставлення різних груп населення щодо переселень.

²² Державний архів Кіровоградської області: Розгляд можливості укрупнення сільської ради. Рішення виконкому Кіровоградської облради депутатів трудящих від 10.02.1959 р. – (с. 76–77).

Матеріали рішень про внесення змін в адміністративно-територіальний поділ районів, сільських рад і окремих населених пунктів (7.01.1959–2.12.1959 р.). – ДАКО. – Ф. 2360, оп. 1, од. зб. 2526. 101 арк.; Звіт голови виконкому райради депутатів трудящих І. Калініна про стан робіт по переселенню 6 травня 1959 р. Протокол № 9 від 6 травня 1959 р. засідання виконкому Кіровоградської обласної ради депутатів трудящих. – ДАКО. – Ф. 2860, оп. 1, од. зб. 2509; Про хід підготовки водойми Кременчуцької ГЕС до затоплення. Постанова № 10 Бюро Кіровоградського обкому КПУ від 2.02.1959 р. – ДАКО. – Ф. 2860, оп. 1, од. зб. 2509; Про проект показового села в Ново-Георгіївському районі у зв'язку з переселенням населення із зони Кременчуцького водоймища. Рішення виконкому Кіровоградської обласної ради депутатів трудящих від 1 травня 1959 року. – ДАКО. – Ф. 2860, оп. 1, (1956), од. зб. 1951, 249 арк.

²³ Скотт Дж. Благими намереннями государства / пер. с англ. Э. Н. Гусинского, Ю. И. Турчаниновой. – М. : Университетская книга, 2005. – 568 с.

²⁴ Печчеи А. Человеческие качества. – М. : Прогресс, 1985. – 312 с.